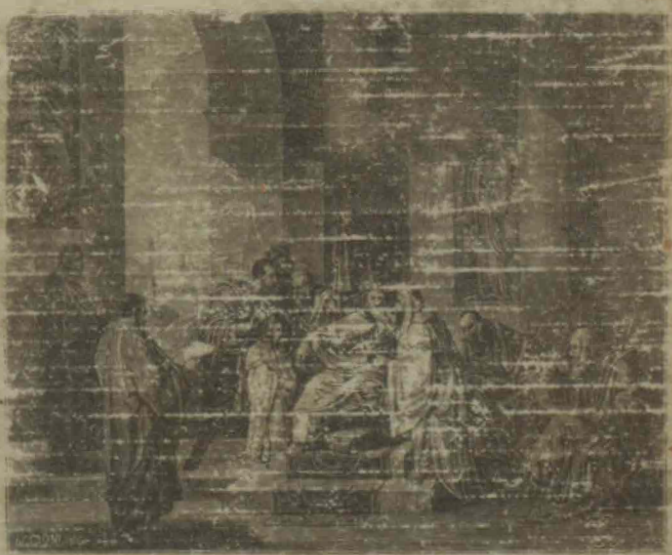

ՍԱՀԱԿ ՏԵՐ-ՍՈՎՍԵՍԵԱՆ

Ք Ն Ն Ա Կ Ա Ն

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Հ Ա Յ Ո Ց

ՍԿԻԶՐԷՆ ՄԻՆԵՔԻ ԿԵՐ ՕՐԵՐԸ

ՎԵՆԵՏԻԿ Ա. Գ. ԱԶԱՐ

1914

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒ
ՎԱՀԱՆ Մ. ՔԻՒՐԲՃԵԱՆ
նիւ նորք

Gift of
VAHAN M. KURKJIAN
New York

ՔՆՆԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

— ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՍՏՈՒԳՎԱՆԷ 1053

Հ. ՍԱՀԱԿ ՏԷՐ-ՍՈՎՈՎՍԷՍԵԱՆ

9(566)

Տ 46

ՔՆՆԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԳ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԳԱՍԸՆԹԱՑՔ

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ԳԱԶԱՐ

1914

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Գ Ի Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Բ Ը ազգի մը մտաւոր գանձն են. 5-իը միայն՝ գոյութեանն կռուի մէջ անհրաժեշտ զէնքը. — Ազգային պատմութիւնը:

Փոքր ազգեր այն չափով կ'ապրին՝ որչափ իրենց անուանալը սիրեն: Կենսամիները՝ իրենց մեռեալներու շնորհիւ կ'ապրին: Նախնեաց յիշատակը մեր ապագան կ'երաշտաւորէ. մեր երկրի ամէն աւերակ՝ արծանագրով մը զարբարուած՝ բերդ մըն է ազգին գոյութեան:

Ամէն բռնաւոր՝ ազգ մը ջնջելու փափաքով՝ անոր պատմութիւնը մոռցնուլը՝ կը ձեռնարկէ: Եթէ կ'ուզենք մեր կեանքին դաւաճանորնորուն գործիք դառնալ՝ լաւագոյն միջոցն է անտարբեր ըլլալ մեր պատմութեան: Հայ ազգը հազարաւոր տարիներ ապրած է, որովհետեւ սիրած է ժառանգութիւն մը՝ որուն վրայ նախնեաց արեան կածիւնները կան. իր անցեալի պատկերը՝ իր ապագայի գրաւականն եղած է:

Ներկայ Հայոց Պատմութիւնը գրած ժամանակ նպատակնիս եղած չէ՝ գիտնական ծանօթութիւններ միայն տալ. կը խտատովանինք որ աւելի փառասէր եղած է մեր ձգտումը. — ազգային գոյութեան պահպանման ծառայել:

Յուսացած ենք թէ հայ պատանիներ՝ գիտակից իրենց ցեղի ուժին եւ ազնուականութեան՝ կեանքի ամէն ապարէզի մէջ պիտի ջանան անոր օգտակար ըլլալ կամ պա-

տոււարեր. անցեալի բարոյական մեծ ուժին տակ՝ աւելի բեղնաւոր պիտի ըլլայ իրենց կեանքը. իրենց երիտասարդ սրտերը պիտի թրթռան ազգային ոգեւորութեամբ եւ անձնուիրութեան վսեմ զգացումներով, առանց որոնց իրենց գոյութիւնը պիտի ըլլար ցուրտ եւ միօրինակ: Թերեւս պատմահետազոտներէն ոմանք՝ որ իրենք զիրենք մանկանացուի սովորական շրջանը կատարելու սահմանուած կը կարծէին՝ կոչոււմ զգան շարունակելու իրենց նախնիքներուն վարքը, եւ պատմութեան էջ մը՝ հին դիւցազ մը յայտնած ժամանակ՝ յայտնէ նոր մը՝ նոյն իսկ ընծերցողի հոգւոյն մէջ:

Բայց պատմութեան ուսման համար կարօտ չենք ընծերցողէն զոնողութիւններ պահանջելու. նա իր մէջ ունի արդէն վայելքն ու վարձատրութիւնը: Պատմութիւնը վարագոյր մը պիտի քաշէ ներկայի աղէտներուն առջեւ. զմեզ կը փոխադրէ կախարդական աշխարհ մը՝ ուր լաւագոյն կերպով կ'ապրինք. հոն պիտի տեսնենք Հայաստան մը որուն բոլոր արիւնն եւ ուժը՝ մեր հողին, մեր փառքին համար գործածուած են:

Այն ատեն աւելի պիտի գնահատենք ո՛չ միայն մեր ազգը, այլ մեր անձն ինքնին, ինչպէս բաղբէն զրկուած մը որ յանկարծ իր ազնուական ծագումին կը տեղեկանայ: Արեան խորհրդաւոր կապ մը թերեւս զմեզ կը կապէ այն անձերուն հետ՝ որոնց քաջութիւնները կը սորվինք:

Ազգային պատմութիւնը երկու տեսակի կը բաժնուի ներկայիս. *աւանդական եւ քննական:*

Աւանդական պատմութիւնն է այն՝ որ կը ներկայացնէ իբր պատմական ճշմարիտ դէպքեր՝ այն ամէն տեղեկութիւնները զորս հայ անցեալի մասին կու տան հայ պատմիչները սկսած է. դարէն (Փաւստոս Բիւզանդ, Ագաթանգեղոս, Մովսէս Խորենացի). այս հետիմտակներն իրենց բոլոր պատմած դէպքերուն սկանաւոր եղած չեն, այլ ժողովրդական երգեր եւ գրոյցներ հաւաքած են, զանոնք մեկնած, կարգի դրած, ամբողջացուցած իրենց դատողութեան եւ երեւակայութեան համեմատ: Ինչպէս ամէն ազգի մէջ, Հայոց մէջ ալ քերանացի աւանդութիւնը հետզհետէ կերպարանափոխուած է ժողովրդեան մէջ՝ պատմիչներու ձեռքով որ եւ է փոփոխութիւն կրելէ առաջ. հետեւաբար *աւանդական* պատմութիւնը կարելի չէ նկա-

տել իբրեւ բացարձակ ճշմարտութիւն, այլ իրական դէպքերու հետաւոր սրձագանգ մը:

Քննական պատմութիւնը կը ջանայ *աւանդական* պատմութեան այս թերութիւնները լրացնել, իր տեղեկութիւնները հաւաքելով՝ ոչ միայն ազգային աւանդութիւններէ, այլ քննութեան առնելով քարերու վրայ փորուած հին արձանագրութիւնները, դէպքերու ժամանակակից օտար պատմիչներու վկայութիւնները, դրամները, բաղդատելով զանոնք իրարու հետ եւ իբր ճշմարտութիւն ընդունելով այն դէպքերը միայն՝ որոնց իրական ըլլալը կարելի է փաստելով ապացուցանել:

Մինչեւ տասնեակ տարիներ առաջ, միշտ *Հայոց պատմութիւնը* ուսուցուած է *աւանդական* տեղեկութեանց համեմատ, որովհետեւ *քննական պատմութիւնը* դեռ ամբողջապէս չէր կազմուած: Բայց եւրոպացի եւ ազգային գիտնականներու այնքան խորահնուտ եւ քաղմածիւ ուսումնասիրութիւններէ վերջ՝ այլեւս *քննական պատմութեան* ուսումը միայն ներելի է:

Ազգային *քննական պատմութեան* մասին երկու սխալ ըմբռնում գոյութիւն ունի *Հայոց մէջ*: Շատեր *Հայրենասիրութիւն* կը համարին **Մ. Խորենացիի** տուած բոլոր տեղեկութիւններն ընդունիլ՝ առանց ո՛ր եւ է քննութեան. անոնց համար **Մ. Խորենացիէն** յիշուած բոլոր թագաւորներն ու զօրավարները գոյութիւն ունեցած են ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս ինք կը ներկայացնէ, առանց կարեւորութիւն տալու ուրիշ հեղինակներու կամ վաւերագրերու վկայութեան: Աւրիշներ, ընդհակառակն, *քննական պատմութեան* յարած՝ կ'արհամարհեն ազգային ամէն աւանդութիւն, առանց խորհելու որ չկայ բնաւ ժողովրդական աւանդութիւն մը՝ որ ճշմարտութեան հիմ մը չունենայ. անիկայ իրականութեան հողն է զոր ծածկած է երեւակայութեան եւ բանաստեղծական կեղծիքի ծաղկազարդ մարգագետինը:

Հայոց քննական պատմութիւնը գրելու էական պայմանն է՝ նկատողութեան առնուել բոլոր ազգերու եւ դարերու վկայութիւնները, զանոնք համեմատել ազգային աւանդութեանց հետ եւ տեսնել թէ ի՛նչ չափով կը համաձայնին:

Հայրենասիրութիւնը պէտք է ամենասերտ կերպով միա-

ցած ըլլայ ճշմարտութեան սիրոյն հետ. եթէ մեր սրտի բոլոր գորովն ընծայենք այնպիսի թագաւորներու եւ դիւցազներու որ ամենեւին գոյութիւն ունեցած չեն, զուր վատնած կ'ըլլանք մեր սէրը եւ ուղղած սխալ հասցէի: Պաշտած պիտի ըլլանք կուռքեր, եւ պատմներ դրած պիտի ըլլանք այնպիսի գերեզմաններու վրայ՝ ուր չեն թաղուած մեր սիրելիները:

Պէտք է նախ գիտնանք թէ որո՞նք եղած են մեր ճշմարիտ նախնիքը, մեր բարերարները, մեր դիւցազները. յետոյ անոնց նուիրենք մեր սէրը: Ազգային *քննական պատմութիւնը*՝ պէտք է առաջնորդն ըլլայ մեր հայրենասիրութեան, եւ գիտութիւնը՝ հիմն մեր զգացումներուն:

Իժարադարար մինչեւ հիմայ եղած գրական փորձերէն այսպէս կը տեսնուի՝ թէ *քննական պատմութիւնը* այնքան սիրելի եւ հմայիչ չէ եղած ժողովրդեան որքան *աւանդականը*: Պատճառն այն է որ *քննականը* կը ներկայացնէ ընդհանրապէս ցանկ մը թագաւորներու եւ ճշմարիտ դէպքերու՝ որ երեւակայութեան առջեւէն կ'անցնին բայց չեն խօսիր սրտի. մինչդեռ *աւանդականը* կը ներկայացնէ կենդանի կերպով սիրելի եւ վսեմ՝ դէմքեր՝ որ Հայութեան լաւագոյն յատկութիւնները կ'անձնաւորեն:

Հետեւաբար *քննական պատմութիւնը* ունի նաեւ դըժուարին եւ անհրաժեշտ պարտք մը՝ այն է, առանց բընաւ ճշմարտութենէ հեռանալու՝ պատմական անձնաւորութիւնները ներկայացնել այնպէս՝ որ ընծերցողին առջեւ սպրին, եւ իրողութիւնները այնպէս՝ որ ընծերցողը կարծէ անոնց հանդիսատես ըլլալ եւ բոլոր հոգւով մասնակցի:

Մինչեւ հիմայ հրատարակուած *քննական պատմութեանց* անյաջողութեան գլխաւոր գաղտնիքն այն եղած է՝ որ կարծած են պարտքերնին կատարել թուական մը փոփոխելով կամ ճշտելով, առանց փոյթ ընելու որ իրական անձերու տեղ՝ տժգոյն ուրուականներու խումբ մը կը ներկայացնէին:

Մեր այս ներկայ Ազգային *քննական պատմութեան* մէջ ուշ դրած ենք թէ՛ նիւթին եւ թէ՛ ձեւին. ջանացած ենք թէ՛ միայն ճշմարտութիւնը ներկայացնելու եւ թէ՛ կարելի եղածին չափ զայն համակրելի ընելու: Կ'ուզենք որ հայ պատանեկութիւնը ո՛չ միայն ճիշտ կերպով ճանչնայ իր

ազգին անցեալը, այլ սիրէ զայն: Ազգային պատմութիւնը՝ մտքէն վերջ՝ կը խօսի սրտին: Հարկ է ո՛չ միայն նախնեաց սրբազան շիրիմները գտնել, այլ կախարդել զանոնք ու յարուծիւն տալ արքունի դիւցազներու: Պատմական ճշմարտութենէն վերջ՝ պէտք է յայտնել այդ ճշմարտութեան *գեղեցկութիւնը*, եւ այս վերջնոյս գիւտը երբեմն այնքան դժուարին է ո՛րքան առաջնոյն:

Վործիս յաջողութիւնը՝ իրականացումը պիտի ըլլայ ամենէն ոսկեղէն երազին՝ որ կարող է գիտնական աշխատութեան մը ընկերել. – արժնցնել հայրենի անցեալը եւ անոր հետ սպառնալ, վերակենդանացնել դիւցազները՝ հայրենասէրներու եռանդուն սերունդ մը պատրաստելով:

ՀԱՅՈՑ ԵՐԿԻՐՆ ՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Աշխարհագրական ակնարկ մը Հայաստանի վրայ. — Իր բնական գեղեցկութիւնն ու բարեբերութիւնը. — Հայաստանի հնագոյն անուններն ու բնակչութիւնը. Նաիրի, Ուրարտու. — Ասիական հզօր թագաւորութիւն մը՝ Վանայ լճակի ափերուն վրայ. — Կարողական զաղթականութեան մը Հայաստան մտնելը. կը նուաճէ Ուրարտուն, տալով անոր իր անունն ու լեզուն. — Ներկայ Հայ ազգը բաղկացած է երկու տարրերէ, եւրոպական զաղթականութենէ և Ուրարտացիներէ. — Հայ անուան ստուգաբանութիւնը:

Հայաստան, — Սև Միւզէն կասպիական տարածուող այս լեռնադաշտը, — իր գեղեցկութեամբ «Արևելքի Չուիցերին» է, իր բարեբերութեամբ անոր «Իտալիան»:

Կը ներկայացնէ բոլորովին հազուադիւր խառնուրդ մը կլիմայի և տեսարաններու: Իր բարձրութեամբ՝ (1500 մետր) նման է ամենէն ցուրտ երկիրներուն, իսկ իր դիրքով (մօտ է հասարակածի գծին) ամենէն ջերմ և արգասաբեր երկիրներուն: Իր ձիւնապատ կատարներն և անոնց վերև ժպտող լեռնային լճակներն ուղևորին աչքը կը կախարդեն, մինչ դաշտերն իրենց բարեբերութեամբ առատ վարձատրութիւն և հեշտալի կեանք մը կը պատրաստեն զիրենք մշակողներուն:

Խաղաղութեան պահուն՝ Հայաստան երջանկութիւնը կրնայ ըլլալ թէ՛ նիւթապաշտին և թէ՛ գեղարուեստագէտին:

Բնութեան ո՛չ մէկ տեսարան կայ՝ որուն ամենէն վրասեմ օրինակը չներկայացնէ Հայաստան. եթէ լեռ մը